॥ ऋग्वेदः । दशमं मण्डलम् । रङ्गनाथविरचिता ध्वनिदीपिका ॥

१

त्रित आप्त्यः। अग्निः। त्रिष्टुप्

अग्रे॑ बृ॒हन्नु॒षसा॑मू॒र्ध्वो अ॑स्थान्निर्जग॒न्वान्तम॑सो॒ ज्योति॒षागा॑त्।

अ॒ग्निर्भा॒नुना॒ रुश॑ता॒ स्वङ्ग॒ आ जा॒तो विश्वा॒ सद्मा॑न्यप्राः॥ १०.००१.०१

अग्निः क्रतुः सङ्कल्पः श्रुतौ। सूर्य आत्मा। उषा ज्ञानोदयदेवता विद्या समाधिः। बृहन्- महात्मा। अग्निः- सत्क्रतुः। उषसाम्- विद्यानाम्। अग्रे- अभिमुखीभूतः। ऊर्ध्वः। अस्थात्- तिष्ठति। तमसः- अन्धकारात्। जगन्वान्- निर्गतः। ज्योतिषा- प्रकाशेन। आगात्- सङ्गतः। अग्निः- सत्क्रतुप्रतीकः। रुशता- ज्वलता। भानुना- रश्मिना। स्वङ्गः- शोभनाङ्गः। आ जातः- आविर्भूतः। विश्वा सद्मानि- सर्वाणि सदनानि। अप्राः- आपूरयति ॥१॥

स जा॒तो गर्भो॑ असि॒ रोद॑स्यो॒रग्ने॒ चारु॒र्विभृ॑त॒ ओष॑धीषु।

चि॒त्रः शिशु॒ः परि॒ तमां॑स्य॒क्तून्प्र मा॒तृभ्यो॒ अधि॒ कनि॑क्रदद्गाः॥ १०.००१.०२

अग्ने। सः- तादृशस्त्वम्। जातः- प्रादुर्भूत एव। रोदस्योः- द्यावापृथिव्योः शरीरमनसोरित्याध्यात्मिके। गर्भोसि- अन्तर्भूतः। चारुः- सुन्दरः। ओषधीषु- वीरुत्सु भौमभोगेषु। विभृतः- धृतः। चित्रः- असाधारणः। शिशुः- वत्सः। तमांसि- अन्धकारभूताः। अक्तून्- अदनशक्तीः। परि- परिभवसि। मातृभ्यः- स्वमातृभूताभ्य ओषधीभ्यो भौमभोगेभ्यः। गाः- चिद्रश्मीन्। प्र कनिक्रदत्- प्रकर्षेण शब्दितवान् ॥२॥

विष्णु॑रि॒त्था प॑र॒मम॑स्य वि॒द्वाञ्जा॒तो बृ॒हन्न॒भि पा॑ति तृ॒तीय॑म्।

आ॒सा यद॑स्य॒ पयो॒ अक्र॑त॒ स्वं सचे॑तसो अ॒भ्य॑र्च॒न्त्यत्र॑॥ १०.००१.०३

इत्था- इत्थम्। विद्वान्- जानन्। जातः- हृद्याविर्भूतः। बृहन्- महात्मा। विष्णुः- व्यापनशीलो देवः। अस्य- एतस्याग्नेः। परमम्- श्रेष्ठम्। तृतीयम्- शरीरमनसोरतीतं पदं द्यावापृथिव्यतीतं वा। अभि पाति- अभिरक्षति। अस्य- एतस्याग्नेः सर्वभूतहितक्रतोः। स्वं पयः- आत्मीयं प्रसादं

हव्यादिकं भावनं वा। अध्यात्मरसं वा। यत्- यदा। आसा- मुखेन मुखोपलक्षितहृदा। अक्रत- आस्वादनं कुर्वन्ति। तदा। अत्र। सचेतसः- सहृदयाः। अभ्यर्चन्ति- विष्णुमग्निं वा आभिमुख्येन पूजयन्ति ॥३॥

अत उ त्वा पितुभृतो जनित्रीरन्नावृधं प्रति चरन्त्यन्नैः।
ता ईं प्रत्येषि पुनरन्यरूपा असि त्वं विक्षु मानुषीषु होता॥ १०.००१.०४

अतः- तस्मादेव। त्वा- भवन्तम्। पितुभृतः- अन्नधारकाः। जनित्रीः- त्वन्मातर ओषधयो भौमभोगाः। अन्नावृधम्- अन्नवर्धकम्। प्रति। अन्नैः। चरन्ति। अन्यरूपाः- अन्यरूपेण स्वार्थरीतिं विहाय परार्थरीतिं गृह्णानाः। ताः- ओषधीर्भौमभोगाः। ईम्- एनमग्निम्। पुनः। प्रत्येषि- प्रतिगच्छसि। त्वम्। मानुषीषु विक्षु- मनुष्यप्रजासु। होता- देवानामाह्वाता। असि- भवसि ॥४॥

होतारं चित्ररथमध्वरस्य यज्ञस्ययज्ञस्य केतुं रुशन्तम्।
प्रत्यर्धिं देवस्यदेवस्य मह्ना श्रिया त्व१ग्निमतिथिं जनानाम्॥ १०.००१.०५

होतारम्- देवाह्वातारम्। अध्वरस्य- ध्वररहितस्य सर्वभूतहितस्य कर्मणः। चित्ररथम्- असाधारणरंहणम्। यज्ञस्ययज्ञस्य- प्रतिदानं प्रतिदेवपूजं प्रतिसङ्गतिकरणम्। रुशन्तम्- ज्वलन्तम्। केतुम्- चेतकम्। देवस्यदेवस्य अर्धिं- सर्वदेवतामयम्। जनानाम्- मानवानाम्। अतिथिम्। प्रति। श्रिया- कल्याणभावनया। मह्ना- महता मन्त्रेण गच्छामः ॥५॥

स तु वस्त्राण्यध पेशनानि वसानो अग्निर्नाभा पृथिव्याः।
अरुषो जातः पद इळायाः पुरोहितो राजन्यक्षीह देवान्॥ १०.००१.०६

सः- असौ। अध- अनन्तरम्। पेशनानि- सुरूपाणि। वस्त्राणि- आच्छादकानि। वसानः- आच्छादयन्। पृथिव्याः- भूम्याः। नाभा- मध्यगः। अग्निः। अरुषः- रोचमानः। इळायाः- वाचः। पदे। जातः- आविर्भूतः। पुरोहितः- प्रत्यक्षहितकारको भवति। राजन्- दीप्तिमन्। देवान्- देवताः। यक्षि- पूजय ॥६॥

आ हि द्यावापृथिवी अग्न उभे सदा पुत्रो न मातरा ततन्थ।

प्र या॒ह्यच्छो॑श॒तो य॑वि॒ष्ठाथा व॑ह सहस्ये॒ह दे॒वान्॥ १०.००१.०७

अग्ने- सत्क्रतो। सदा- सततम्। मातरा- पितरौ। पुत्रो न- सुत इव। द्यावापृथिवी- द्यावापृथिव्यौ। आ- समन्तात्। ततन्थ- विस्तारयसि। यविष्ठ- युवतम। उशतः- कामयमानान्। प्र याहि- आगच्छ। अथ- अनन्तरम्। सहस्य- शक्तिपुत्र। इह- अत्र। सः- तादृशः सन्। देवान्- द्योतनशक्तीः। आ वह- प्रापय ॥७॥